

Т. О. Рудич

БАЛТИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ЗА ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ. АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті на матеріалах антропології розглянуто питання фізичної присутності вихідців з балтських груп на землях України за доби Київської Русі.

Ключові слова: слов'яни, балти, антропологія, Київська Русь.

Вступ. Питання балто-слов'янських взаємовідносин тривалий час викликали дискусії серед лінгвістів, істориків, етнографів, археологів та антропологів, а бібліографія, яка розглядає різні концепції цих взаємовідносин, є значною. Джерельні бази перелічених наук неоднакові за обсягом, роздільна здатність їх також відмінна для різних хронологічних зрізів, що інколи призводить до формування протилежних поглядів дослідників, які представляють означені науки, на один і той самий предмет. Найоб'єктивнішу картину дає комплексний аналіз інформації з низки дисциплін.

Для доби Київської Русі бази даних є більш представницькими, аніж для хронологічно раніших періодів. Історики можуть оперувати писемними джерелами, згадки про балтсько-слов'янські контакти неодноразові на сторінках літописів. Давньоруські літописці періодично згадували назви окремих племен західних і східних балтів: ятвяги, голядь, зимогола (земгали), корсь (курши), литва (аукштайти, жемойті-жмудь), пруси, летьголи. Найчастіше мова йшла про ятвягів та литву, які в силу територіальної близькості більше контактували з населенням західних регіонів, а тому більше уваги приділяли їм творці Галицько-Волинського літопису (Літопис... 1989, с. 539—577). У літописах, у зв'язку зі специфікою жанру, традиційно переважала лаконічна інформація

про збройні конфлікти, військові союзи, підкорення територій, вивід полонених, династичні шлюби. Останні три позиції можуть нести інформацію про фізичну присутність вихідців з балтських популяцій на територіях, які в той час знаходилися під владою давньоруських князів.

Матеріальні свідчення балтсько-слов'янських контактів дають археологічні дослідження (артефакти, фіксація специфіки поховального обряду або його елементів, а також антропологічний матеріал). На території України мають місце археологічні знахідки речей X—XIII ст., що походять з балтських земель (Івакін та ін. 2018). Але наявність речей, навіть якщо вони є масовими, не обов'язково засвідчує іноетнічну присутність на давньоруських територіях, а цілком може ілюструвати наявність торговельних операцій або бути воєнними трофеями. Надійнішим маркером фізичної присутності вихідців із балтських популяцій на наших землях є фіксація поховальних обрядів, поширених в балтському середовищі, або хоча б їхніх елементів. До прийняття балтами християнства, їх поховальні звичаї істотно різнилися від традицій синхронних сусідніх етнічних груп. Для балтських інгумацій це наявність парних поховань «валетом», коли представники різної статі з одного поховання покладені головами в діаметрально різні сторони, а також парних поховань з орієнтацією померлих головою на північ, південь, схід, за течією ріки, наявність в могилах кісток коня або кінського черепа тощо (Седов 1987, с. 353—420).

За наявності елементів балтського поховального обряду на давньоруських територіях все ж постає питання: чиї погляди на поховальну традицію були реалізовані — померлої люди-

© Т. О. РУДИЧ, 2020

ни, чи осіб, які здійснювали поховання. Хоча в обох випадках варто говорити про присутність вихідців з балтських земель, які були носіями цієї поховальної традиції.

З'ясувати племінну приналежність людей, похованих за цими звичаями, а також уточнити статево-вікову структуру популяції, інколи професійну діяльність померлих, достовірніше можна за допомогою комплексних досліджень із залученням антропологічного матеріалу з інгумацій, якщо збереженість кісткових решток є задовільною.

Антропологічні дослідження балтських популяцій I — початку II тис. н. е. Роздільна здатність антропології є значною. За краніологічними (Алексеев, Дебец 1964) та одонтологічними (Зубов 1973) методиками антропологічний склад балтських племен вивчено добре, хоча здебільшого це стосується східних балтів.

За результатами краніологічних досліджень, що базуються на матеріалах 64 могильників, балтські групи I — початку II тис. н. е. не були однорідними, вони представлені п'ятьма антропологічними типами, серед яких чітко виділяються два домінуючі: гіперморфний доліхоокранний широколиций тип та гіперморфний доліхоокранний вузьколиций тип (Чеснис 1990а, с. 18—23). Антропологічний склад представників одних союзів племен є більш гомогенними, інших, переважно на прикордонних землях — менш. На тих територіях, де до розселення балтів проживали фіни, фіксуються впливи фінського антропологічного субстрату.

Морфологічні відмінності балтів від сусідніх груп германців та слов'ян вперше відзначила Т. І. Алексеева (Алексеева 1973, с. 167), потім це було підтверджено на репрезентативному краніологічному матеріалі (Денисова 1975, с. 167; Чеснис 1990а, с. 26).

Краніологічні відмінності між балтським, германським, слов'янськими, фінськими масивами на матеріалах I — початку II тис. н. е. засвідчило використання різних методів багатовимірної статистики. В узагальнюючих роботах з європейської краніології балти чітко виокремлюються в осібний кластер для першої половини I тис. н. е., чи в окремий субкластер західного кластеру для другої половини I — початку II тис. н. е. (Rosling, Schwidetzky 1977, s. 65—115; 1981, s. 211—251).

Типологічний і статистичний підходи під час аналізу кісткового матеріалу добре диференціюють різні етнічні масиви, а також висвітлюють проблеми складу населення прикордонних зон цих масивів, проблеми впливу фізичного типу субстратного населення в зоні колонізації, а також проблеми формування базових типів (Ефимова 1999, с. 279—307; Гравере 1999, с. 205—214; Чеснис 1990b, с. 47—58).

Фізичний тип людини змінюється значно повільніше ніж мова, матеріальна та духовна

культура. Тому популяція на цьому хронологічному зрізі може належати до одного культурного кола, а в антропологічному аспекті тяжіти до населення, яке представляє іншу культурну спільноту, з якою досліджувана популяція пов'язана генетично.

Балти у давньоруську добу на території України. Антропологи у низці випадків знаходять аналогії морфологічному типу населення, яке поховане на окремих могильниках давньоруської доби з території України у балтських популяціях II—XIII ст. та фіксують статистичну подібність. Але антропологи не завжди можуть чітко відповісти на питання: чи антропологічним паралелям з балтським масивом, населення окремих давньоруських могильників завдячує притоку груп балтів у часи Київської Русі, а чи давньому субстратному населенню колишніх балтських земель, котрі були колонізовані слов'янами. У випадку з верхньодніпровськими кривичами, радимичами, дреговичами, можливо в'ятичами, російські дослідники схильні говорити про балтський субстрат, який прийняв значну участь у формуванні антропологічного складу цих слов'янських племен (Алексеева 1999, с. 310—311; Ефимова 1999, с. 203).

Т. І. Алексеева першою відзначала також біологічну подібність населення давньоруської доби з колишніх земель волинян та древлян з балтами, а точніше з людьми, що були поховані на латгальських могильниках. Таку подібність продемонструвала, в першу чергу, вибірка черепів з поховань у ямах, які здійснювалися на давньоруських курганних могильниках, переважно з земель волинян (Алексеева 1973, с. 53—56).

Поява нового матеріалу з волинських земель, хоча й у невеликій кількості, розширення бази антропологічних даних по слов'янам та балтам дозволяє говорити, що доліхоокранний широколиций морфологічний тип, найпоширеніший серед населення волинських земель давньоруської доби, не мав широкого розповсюдження у слов'янському світі. Із сумарних слов'янських популяцій близькі середні характеристики мають полоцькі кривичі та меншою мірою мазовшане, але цей гіперморфний доліхоокранний широколиций тип переважно характеризує значний балтський антропологічний масив від II до XIII ст. Це цілком може свідчити на користь давнього антропологічного субстрату на частині земель, де у давньоруську добу трапляються доліхоокранні широколиці типи слов'ян.

Наскільки давно цей тип з'явився на Волині, чи був він безперервно присутнім на цих землях, відповісти важко, оскільки у I тис. до н. е. — I тис. н. е. тут побутував звичай кремачії померлих, що не лише матеріалів для краніологів. Але зовсім виключати свіжого притоку населення із зони розповсюдження широколицих форм балтів вже за давньоруської доби неможна (Рудич 2003).

При міжгруповому статистичному аналізі давньоруських груп в колі слов'янських популяцій, на антропологічній периферії слов'янського світу знаходяться такі масивні групи: збірна серія X—XIII ст. з земель волинян, збірна група з земель древлян, з Возвягеля, з Меджибожа, з Ягнятина, невелика група кістяків з Верхнього Києва, Зеленого Гаю (кургани). Усі вони входять до кола груп з малим черепним покажчиком, високим черепом, низькими орбітами, вузьким носом (Рудич 2014, с. 104). Найближчі морфологічні аналогії цьому комплексу ознак можна знайти у колі балтів.

У Східній Волині археологи фіксують у насипах курганів каміння, дерево, інколи трапляються парні поховання, хоча їхній відсоток невеликий. Ці риси поховального обряду притаманні балтам, що дало підставу В. В. Седову говорити, що поховання, залишені дреговицько-ятвязьким населенням (Седов 1970, с. 81). Але, з точки зору антрополога, гіперморфна доліхокранна широколиця складова, характерна для балтів (є вона і серед ятвягів), на волинських землях читається сильніше, вона, власне кажучи, є домінуючою. Антропологічні паралелі з популяціями власне дреговичів присутні, але виявляються слабкішими.

Тобто, у випадку збірних груп черепів давньоруського часу з волинських земель, скоріше за все, маємо справу з проявом давнього антропологічного субстрату, оскільки цей пласт є надто великим, хоча можливо тут були присутні і люди, які належали не тільки до балтського антропологічного, але й культурного кола (або зберігали згадку про це) в добу Київської Русі.

У випадку з групою кістяків XIII ст. з Возвягеля, ми маємо справу, швидше за все, з людьми, які загинули під час військових дій. Поховати їх з урахуванням певної поховальної традиції не виявилось можливим. Антропологічний матеріал групи з Возвягеля має найближчі аналогії з групами ятвягів, але до якого культурного кола ця популяція належала і якою мовою розмовляла у давньоруську добу, відповісти важко (Рудич 2003, с. 202—214).

Те саме можна сказати і про групу людей, які загинули у Верхньому Києві під час оборони міста у 1240 році. Серія черепів була введена у науковий обіг О. Д. Козак (2010, с. 36—41). Нам достеменно невідомо, хто був у складі загонів Дмитра, представника Данила Галицького, під час оборони Києва від монголів. Можливо, у складі оборонців були волиняни, які мали антропологічні аналогії з балтами, але не можна виключати і недавніх вихідців із власне балтських територій. У військах галицького князя завжди був присутній широкий спектр іноземних воїнів — від кападокійських вірмен і до половецької кінноти.

Невелика серія чоловічих черепів з Ягнятина (Дебец 1948, с. 243—245) в Пороссі також відхиляється при міжгруповому аналізі в бік

балтського масиву. Вибірка може належати вихідцям з волинських земель, або балтських територій, оскільки в антропологічному плані є досить далекою від сільських груп з територій, що вважаються полянськими. На могильнику Ягнятина у насипах трапляється каміння, дерево, кам'яні обкладки, є й парні поховання (Павленко, Павленко 2017, с. 149, прим. 2; 156—157), тобто ознаки, характерні для балтських груп.

Статистично й морфологічно на кордоні слов'янського антропологічного масиву виявляється також населення, поховане на могильнику Зелений Гай, який було введено до наукового обігу П. М. Покасом (1987, с. 94—98). На цьому лівобережному могильнику зафіксовані поховання «валетом», характерні для балтського поховального обряду. Саме з балтською присутністю на території України окремі археологи пов'язують наявність парних поховань «валетом» на могильниках давньоруської доби та можливо наявність чоловічих поховань зі східною орієнтацією кістяка (Моця 1987, с. 121—122; 1993, с. 137; Приймак 2008, с. 62). На матеріалах Лівобережжя дослідники схильні пов'язувати ці поховання зі згадками про полон, виведений з «ляхської землі» князями Ярославом Мудрим та Мстиславом Володимировичем.

У будь-якому разі, ми можемо говорити про присутність на могильнику похованих, котрі зберегли балтські поховальні традиції, тобто, можливо, свіжої хвилі вихідців з балтського культурного кола. Їхня фізична присутність серед похованих на могильнику саме і відхиляє середні антропологічні характеристики чоловічої краніологічної серії в бік балтського масиву.

Інформативним виявився антропологічний матеріал з парних поховань давньоруської доби з Меджибожа. Під час розкопок у смт Меджибіж (Летичівський р-н, Хмельницька обл.) Меджибізькою археологічною експедицією у 2000—2002 рр. було відкрито декілька ґрунтових поховань, які автор розкопок датував давньоруською добою (Толкачов 2003, с. 276—278; 2010, с. 73—79). Поховання були парними, кістяки лежали випростано на спинах головою на захід. Парні поховання відомі на могильниках України доби середньовіччя, але у цьому випадку маємо справу із концентрацією таких поховань на одному могильнику.

Із п'яти парних поховань у Меджибожі було отримано палеоантропологічний матеріал різної збереженості (Рудич, Толкачов, 2001, с. 211—212; 2003, с. 245—246; Рудич 2013).

Внутрішньогруповий аналіз вибірки черепів показав їх морфологічну неоднорідність людей, хоча всі вони належали до кола північних європеоїдів.

Усі черепи вирізняються великою довжиною та висотою черепної коробки, масивністю,

рельєф на кістках черепа розвинуто сильно. Усі черепи потрапляють до категорії середніх та великих за шириною обличчя, горизонтальне профілювання якого різке, кістки носа виступають сильно, перенісся високе, для усіх черепів характерні низькі за показником орбіти.

Доліхокранний масивний морфологічний тип, який є домінуючим серед чоловіків з Меджибожа (п. 3, 4 і 6), характерний для частини ятвягів II—V ст., східних аукштайтів (східно-литовські кургани), західних аукштайтів V—VI ст., груп прикордоння аукштайтів та жемайтів V—VIII ст., земгалів та литовських селів VIII—XI ст., латгалів VII—XII ст., прикордоння земгалів, куршів та жемайтів X—XIII ст. (Чесніс 1990а, с. 9—27). Інформаційні лакуни пов'язані з тим, що на окремих балтських землях в певні хронологічні періоди населення віддавало перевагу обряду кремації, який не лишає матеріалів для етнічної антропології. Взагалі ж масивний доліхокранний тип є одним з двох провідних типів балтів, про що ми згадували вище, та має давнє коріння у Прибалтиці, зокрема у носіїв культур шнурової кераміки та бойових сокир.

На могильнику представлені також брахікранні високоголові широколиці форми, до яких належать чоловік і жінка з п. 2. (до них тяжіє також жінка з п. 5, яка характеризується масивним суббрахікранним широколицим типом, суббрахікранія фіксується також у дитини із цього поховання). Ці форми мають аналогії серед частини ятвягів (брахікранний тип) та в тих регіонах балтійського світу, що межують з прибалтійськими фінами. Присутній тип і серед населення північних районів Волині, що поховано в курганах X—XIII ст. межиріччя Турї та Горині.

Місце, яке займає вибірка з Меджибожа серед серій Східної Європи, ми уточнили за допомогою методів багатовимірної статистики. Середні розміри черепів чоловічої серії з Меджибожа за 13 таксономічно найважливішими ознаками (поздовжній, поперечний, висотний діаметри черепа, ширина та висота обличчя, ширина та висота носа, ширина та висота орбіт, ширина лоба, кути горизонтального профілювання обличчя, кут кісток носа) були порівняні з широким колом груп. До міжгрупового аналізу було залучено 23 серії балтів II—XIII ст., серії східних слов'ян X—XIII ст., групи кочового населення VII—XVI ст. з території України, Молдови та Поволжя. Аналіз проводився декількома статистичними методами при різній кількості груп, але за результатами усіх варіантів аналізу вибірка черепів з парних поховань Меджибожа постійно входила до балтського масиву, виявляючи дещо більшу статистичну близькість до населення жемайтських земель.

Популяція з Меджибожа характеризується високим зростом та міцною будовою. Чолові-

ки мають зріст 175,6 см за формулою Троттер—Глезер. Наголосимо, що балтські популяції здавна відзначалися вищим зростом, аніж слов'яни, фіни, не кажучи вже про мешканців степу, що добре засвідчено антропологічно.

Окрім високого зросту та міцної будови, на кістках були зафіксовані сліди сильних фізичних навантажень. В окремих випадках ми можемо аргументовано говорити, що ці сліди стали результатом довгого перебування у сідлі та можливо частих вправ зі зброєю. Людський скелет несе інформацію про професійну діяльність людини або про її спосіб життя. Положення тіла людини, яка проводить багато часу верхи помітно відрізняється від нормальних позицій людини, що пересувається пішки. Це визначило напрямок пошуку маркерів вершника дослідниками-антропологами: фіксуються специфіка розвитку кістково-м'язового рельєфу, певні аномалії та патології опорного апарату внаслідок фізичної активності вершника. Антропологи опрацювали значну кількість кісткових матеріалів, які походили з різних місць земної кулі, від індійців-вершників рівнинної частини США і до поховань золотоординських нукерів, скіфських та сарматських вершників (Бужилова 2000, с. 110—120). Найхарактернішими особливостями скелетів вершників є розширення розмірів вертлюжної западини на тазових кістках, голівки та шийки стегнової кістки, посилення рельєфу в місці прикріплення довгих м'язів, які забезпечують повороти стегна та фіксацію стопи, значний розвиток цілого комплексу м'язів верхніх кінцівок, які беруть участь при згинанні руки у ліктьовому суглобі та відведенні руки, особливо завищені параметри кісткового рельєфу на ділянках прикріплення м'язів.

Більшу увагу дослідники завжди надають характеру особливостей саме нижнього поясу, оскільки збільшення розвитку м'язів верхнього поясу кінцівок є слабкішим доказом професійного кіннотника, об'єктивність цих маркерів зменшується за подібності навантажень при керуванні конем та використанні зброї типу лука, меча або шаблі. Зрозуміло, що зброєю могли використовувати як піші воїни, так і вершники.

Практично весь цей набір ознак ми фіксували у чоловіків, похованих у цих могилах з Меджибожа. Він виражений дуже яскраво, що свідчить про тривале та постійне перебування верхи.

Балти були мабуть найбільш кінним народом лісової зони Європи. У світі середньовічних балтів кінь займав дуже важливе місце, такий пієтет до цієї тварини був лише в окремих груп степовиків. Коні часто захоронені в балтських похованнях, існують і окремі пишні поховання коней. Вважалося, що навіть у потойбічний світ воїни та землероби відбувають верхи (Гімбутас

2004, с. 222). Балти здавна були гарними вершниками, їх кіннота стала одним з чинників, який сприяв зупиненню орденської експансії на схід. Символічно, що саме вершник присутній на гербі Литви.

У давньоруську добу нестачу саме кінних слов'янських воїнів князі намагалися залагодити за рахунок представників інших етнічних груп. У Середньому Придніпров'ї на степовому кордоні це були групи «наших поганих», а половці могли надавати військові послуги територіально більш західним галицьким князям. У нашому випадку, люди з поховань у Меджибожі цілком могли нести кінну службу в цьому регіоні.

У невеликій серії з Меджибожа переважають чоловічі кістяки, з 10 кістяків шість належали саме чоловікам. Серед парних поховань ми маємо випадок поховання (п. 5) жінки разом з маленькою дитиною 1—2 років. Ще один скелет з парних поховань могильника належав молодій людині у віці 12—15 років (п. 6). У цьому випадку для нас важлива не кількість жінок та дітей у похованнях, а те, що вони присутні на цьому своєрідному могильнику взагалі. Це дозволяє розглядати похованих за таким обрядом, як людей, що проживали тут родинами.

Про присутність у похованнях родичів ми можемо говорити на матеріалах одного з парних поховань (п. 4), де знайдені кістяки двох дорослих чоловіків, що характеризуються своєрідними набором дискретно-варіюючих ознак. Наявність метопічних швів та дуже своєрідний шовний малюнок на кістках носа вказує на близькі родинні зв'язки померлих, скоріше за все вони були братами (або племінником та дядьком), бо вік одного становив 30—40, а другого 35—45 років.

Жінки, що були поховані на цьому могильнику, теж належали до масивних форм північних європеоїдів, тобто до того самого кола, що і чоловіки. Можливо ми маємо справу з переселенням до Меджибожа групи людей, що були пов'язані між собою родинними та сімейними зв'язками, а не тільки професійними.

Практично усі померлі з парних могил були молодими або у розквіті сил (від 25 до 50 років), але з десяти похованих принаймні двоє (трое?) загинули під час військових сутичок.

У похованнях з Меджибожа є знахідки трьох наконечників стріл. Самі по собі наконечники можуть бути і частиною поховального інвентарю, принаймні в окремих групах балтів такий звичай існував, наконечники інколи клали біля обличчя. Але у цій ситуації, у двох випадках із трьох, вони стирчать у кістках черепа, а в одному випадку наконечник лежав серед ребер. Те, що наконечники стріл не були видалені з кісткових тканин, не завжди свідчить про смерть людини саме від цього поранення, бо інколи їх вирішували не чіпати, щоб не заподіяти більшу шкоду. На антропологічному

матеріалі є поодинокі випадки, коли процеси регенерації кісткової тканини проходили так добре, що залишені у кістках наконечники застарали та капсулювалися. Але у нашому випадку жодних слідів загоєння ран, як і слідів спроб видалити наконечники, не було. Тобто, людина після отримання ран або померла, або жила дуже недовго.

Усі зафіксовані травми були отримані при застосуванні супротивником дистанційної зброї (лука). Один з кістяків людей, що постраждали під час збройних дій, належав жінці. Стріла потрапила їй в око та застрягла в задній стінці орбіти. Кут, під яким наконечник увійшов у кістку, може свідчити на користь того, що стріла летіла знизу, тобто жінка знаходилася у вищій за стрільця точці. Цією вищою точкою могли бути укріплення або пагорб.

Люди, похованні в парних похованнях Меджибожа, належали до балтського антропологічного кола, та, скоріше за все, і до балтського культурного кола. Цим можна пояснити і звичай парних поховань, який був, як уже зазначено, найпоширенішим саме серед балтського антропологічного масиву. У I — на початку II тис. його, правда, на різних хронологічних зрізах та іноді з перервами, практикували племена латгалів, земгалів, жемайтів, аукштайтів, литви, куршів та селів. Комбінації померлих у похованні могли бути різні: жінка та чоловік, жінка та жінка, чоловік та чоловік, дорослий та дитина. Чоловічі та жіночі кістяки орієнтували у більшості випадків головами у протилежні сторони світу (це добре вирізняє саме балтську поховальну традицію), у парних похованнях орієнтація кістяків за сторонами світу істотно варіювала в різний час і в різних племінних групах (Седов 1987, с. 353—457).

Парні поховання, де обидва померлі, не залежно від статі, розміщувалися у могилі головами на захід, концентруються в могильниках куршів XIII ст. Дослідниками висувалася версія, що це є наслідком бажання пов'язати нові християнські та старі язичницькі традиції (Седов 1987, с. 404). Частина куршів в цей час прийняла хрещення. Не виключено, що в інших балтських групах, а не тільки у куршів, могла виникнути ідея парних поховань з західною орієнтацією кістяків, як спроба поєднати нові та старі поховальні традиції.

Можливо вихідці з балтських територій опинилися у Меджибожі та стали на службу. Воїни, а особливо кінні, завжди могли знайти собі місце на службі, наприклад, у того ж таки Данила Галицького, якому для укріплення кордонів та ведення постійних військових дій були потрібні досвідчені люди. Частково це пов'язано з тим, що чисто слов'янського ресурсу не завжди вистачало для вирішення амбітних планів, а і частково тим, що галицькі князі не завжди знаходили спільну мову з місцевим боярством.

Представники різних племен середньовічних балтів були гарними воїнами, причому представники різних племен. Курші зажили собі славу балтійських «вікінгів», згадані вони і в руських літописах, як учасники спільних походів окремих руських князів. Чудовими воїнами були пруси та литовці. У «Лівонських хроніках» Генріха Латвійського та в повідомленнях християнських місіонерів є згадки про їх відчайдушну сміливість та презирство до смерті (Гімбутас 2004).

Войовничими були також ятвяги, які постійно перебували то у стані конфліктів з руськими князями, то платили їм данину, а то брали участь у спільних військових походах.

XIII ст. виявилось дуже складним для балтських племен. Частина їх земель була зайнята тевтонцями, окремі племена практично зникли з карти Європи, землі ятвягів були розчленовані між сусідами. Багато вихідців з різних балтійських племен змушені були зніматися з рідних земель, виникли міграції у середині балтійського масиву, а частина населення виплеснулася на віддалені території. Як правило, спираючись на літописні згадки, появу більшості представників західнобалтських груп на сучасних східнослов'янських землях датували другою половиною XIII—XIV ст. Так, саме цим часом датують появу п'яти населених пунктів з коренем «пруси» на землях сучасної Білорусії (Охманський 1980, с. 122). Але, скоріше за все, мало місце і раніше їхнє проникнення на східнослов'янські території. Про це свідчать нові археологічні знахідки.

Нову інформацію щодо балто-слов'янських контактів можуть дати матеріали з розкопок могильника біля с. Острів Рокитнянського р-ну, Київської обл. (Івакін та ін. 2018, с. 156). На могильнику, який попередньо датують XI ст., більшість трупопокладень мають північну орієнтацію, а чотири — південно-східну. У чоловічих похованнях багато зброї, в жіночих похованнях зафіксовано велику кількість прикрас, які автори пов'язують із західнобалтськими групами.

Нині антропологічний матеріал із цього напрочуд цікавого могильника тільки досліджується спеціалістами за різними антропологічними програмами. Стан збереженості кісткових решток незадовільний, тому поки можна вказати лише, що антропологічний склад похованих там людей був неоднорідний. Для нас цікавим є те, що принаймні частина жінок, похованих на цьому могильнику, мала, за краніологічними даними, скоріше за все, місцеве походження. Така ситуація цілком очікувана, оскільки при переселенні груп на далекі відстані серед переселенців частіше за все домінують молоді чоловіки. Вирівнювання статеві-вікової структури популяції проходить інколи пізніше за рахунок жінок з інших, часто місцевих популяцій.

Висновки. Фізична присутність груп вихідців з балтських популяцій на землях України в добу Київської Русі фіксується антропологічно. Частині антропологічних паралелей між людьми з давньоруських могильників та балтських популяцій ми можемо завдячувати давньому субстратному населенню земель, на які прямувала слов'янська колонізація, та яке було слов'янізоване. Але у низці випадків можна говорити про переселенців з балтських земель саме в давньоруську добу. Найчіткіше можемо стверджувати саме це, коли антропологічні аналогії похованих у могильниках України давньоруської доби корелюються з балтським поховальним обрядом (або його специфічними елементами) чи типовими для балтських груп речами. Групи переселенців давньоруської доби не можуть бути зведені виключно до залежних полонених, хоча про вивід полону з колишніх балтських земель є згадки у літописах. Скоріше за все, серед переселенців з балтських земель були представлені і люди, військовий досвід яких міг бути використаний давньоруськими князями.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Алексеева, Т. И. 1973. *Этногенез восточных славян*. Москва: МГУ.
- Бужилова, А. П. 2000. К вопросу о распространении традиции верховой езды: анализ антропологических источников. *Орис: Междисциплинарные исследования в археологии*, 6, с. 110-120.
- Гімбутас, М. 2004. *Балты*. Москва: Центрполиграф.
- Гравер, У. Р. 1999. Одонтологический аспект этногенеза и этнической истории восточнославянских народов. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Восточные славяне. Антропологическая и этническая история*. Москва: Научный мир, с. 205-214.
- Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, IV
- Денисова, Р. Я. 1975. *Антропология древних балтов*. Рига: Знание.
- Ефимова, С. Г. 1999. Восточнославянский ареал на антропологической карте средневековой Европы. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Восточные славяне. Антропологическая и этническая история*. Москва: Научный мир, с. 185-204.
- Зубов, А. А. 1973. *Этническая одонтология*. Москва: Наука.
- Івакін, В., Баранов, В., Бібіков, Д., Зоценко, І., Сорокун, А. 2018. Середньовічний балтський могильник на Поросі (за результатами археологічних досліджень 2017—2018 рр.). В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопад 2018 р.)*. Київ: ІА НАН України, с. 156.
- Козак, О. Д. 2010. *Київни княжої доби*. Київ: Академперіодика.
- Літопис... 1989. *Літопис Руський за Іпатським списком*. Переклав Махновець, Л. Київ: Дніпро.

Моця, А. П. 1987. *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников)*. Киев: Наукова думка.

Моця, О. П. 1993. *Населення Південно-руських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ: ІА НАН України.

Охманський, Е. 1980. Иноземные поселения в Литве XIII—XIV вв. в свете этнонимических местных названий. В: Иванов, В. В. (ред.). *Балто-славянские исследования*. Москва: Наука, с. 112-131.

Павленко, Л. В., Павленко, С. В. 2017. Бердичівський державний історико-культурний заповідник у другій половині 20-х — на початку 30-х рр. XX ст.: археологічний аспект діяльності. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 136-182.

Покас, П. М. 1987. К антропологи средневекового населения бассейна р. Псел. *Археологія*, 58, с. 94-99.

Приймак, В. В. 2008. Балтські поховання з давньоруських пам'яток Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 62-69.

Рудич, Т. О. 2003. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра). *Vita antiqua*, 5—6, с. 202-214.

Рудич, Т. О. 2013. Парні поховання давньоруської доби з Меджибожа. Антропологічний аспект. *Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 2012*, 1, с. 117-126.

Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАН України.

Рудич, Т. О., Толкачов, Ю. І. 2001. Антропологічні матеріали з Меджибожа. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 211-212.

Рудич, Т. О., Толкачов, Ю. І. 2003. Антропологічні матеріали з розкопок у Меджибожі. *Археологічні відкриття в Україні. 2001—2002 рр.*, с. 245-246.

Седов, В. В. 1987. Балты. В: Седов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Москва: Наука, с. 353-457. Археологія СССР.

Седов, В. В. 1970. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 163.

Толкачов, Ю. І., Моця, Б. О., Радченко, Р. І., Чакір, С. В., Пінчак, М. В. 2003. Археологічні дослідження в Меджибожі 2000—2002 рр. *Археологічні відкриття в Україні. 2001—2002 рр.*, с. 276-278.

Толкачов, Ю. 2010. *Меджибізька фортеця*. Київ: О. Філюк.

Чеснис, Г. А. 1990а. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов в эпоху железа (преимущественно на территории Литвы). В: Денисова, Р. Я. (ред.). *Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы*. Рига: Зинатне, с. 9-27.

Чеснис, Г. А. 1990б. Фенетические взаимоотношения средневековых восточных славян по дискретным признакам черепа. *Вопросы антропологии*, 84, с. 47-58.

Rosing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend — statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Fruchen Mittelalters (500—1000 n.d. z.). *Homo*, 28, с. 65-115.

Rosing, F., Schwidetzky, I. 1981. Vergleichend — statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Hochmittelalters (1000—1500 AD.). *Homo*, 32, с. 211-251.

REFERENCES

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovaniia*. Moskva: Nauka.

Alekseeva, T. I. 1973. *Etnogenez vostochnykh slavian*. Moskva: MGU.

Buzhilova, A. P. 2000. K voprosu o rasprostraneniitraditsii verkhovoi ezdy: analiz antropologicheskikh istochnikov. *Opus: Mezhdistsiplinarnye issledovaniia v arkheologii*, 6, s. 110-120.

Gimbutas, M. 2004. *Balty*. Moskva: Tsentrpoligraf.

Gravere, U. R. 1999. Odontologicheskii aspekt etnogeneza i etnicheskoi istorii vostochnoslavianskikh narodov. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Vostochnye slaviane. Antropologicheskai i etnicheskai istoriia*. Moskva: Nauchnyi mir, s. 205-214.

Debets, G. F. 1948. *Paleoantropologiia SSSR*. Moskva; Leningrad: AN SSSR. Trudy Instituta etnografii im. N. N. Miklukho-Maklaia. Novaia seriia, IV.

Denisova, R. Ia. 1975. *Antropologiia drevnikh baltov*. Riga: Znanie.

Efimova, S. G. 1999. Vostochnoslavianskii areal na antropologicheskoi karte srednevekovoi Evropy. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Vostochnye slaviane. Antropologicheskai i etnicheskai istoriia*. Moskva: Nauchnyi mir, s. 185-204.

Zubov, A. A. 1973. *Etnicheskai odontologiia*. Moskva: Nauka.

Ivakin, V., Baranov, V., Bibikov, D., Zotsenko, I., Sorokun, A. 2018. Serednovichnyi baltskyi mohylnyk na Porossi (za rezultatamy arkheolohichnykh doslidzhen 2017—2018 rr.). In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'ezd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23—25 lystopad 2018 r.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 156.

Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby*. Kyiv: Akademperiodyka.

Litopys... 1989. *Litopys Ruskyi za Ipatskym spyskom*. Translation Makhnovets, L. Kyiv: Dnipro.

Motsia, A. P. 1987. *Naselenie Srednego Podneprov'ia IX—XIII vv. (po dannym pogrebalnykh pamiatnikov)*. Kiev: Naukova dumka.

Motsia, O. P. 1993. *Naselenia Pivdenno-ruskykh zemel IX—XIII st. (za materialamy nekropoliv)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Okhmanskii, E. 1980. Inozemnye poseleniia v Litve XIII—XIV vv. v svete etnonimicheskikh mestnykh nazvanii. In: Ivanov, V. V. (ed.). *Balto-slavianskie issledovaniia*. Moskva: Nauka, s. 112-131.

Pavlenko, L. V., Pavlenko, S. V. 2017. erdychivskyi derzhavnyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk u druhiu polovyni 20-kh — na pochatku 30-kh rr. XX st.: arkheolohichnyi aspekt diialnosti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 136-182.

Pokas, P. M. 1987. K antropologi srednevekovogo nasele-niia baseina r. Psel. *Arkheologiia*, 58, s. 94-99.

Pryimak, V. V. 2008. Baltski pokhovannia z davnoruskykh pam'iatok Dniprovskoho Lisostepovoho Livoberezhzhia. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, с. 62-69.

Rudych, T. O. 2003. Antropolohichnyi sklad nasele-nnia pivnichnykh raioniv Ukrainy X—XIII st. (pravyi bereh Dni-pra). *Vita antiqua*, 5—6, с. 202-214.

Rudych, T. O. 2013. Parni pokhovannia davnoruskoi doby z Medzhybozha. Antropolohichnyi aspekt. *Arkheolohichni studii «Mezhybizh»: naukovyi shchorichnyk 2012*, 1, с. 117-126.

Rudych, T. O. 2014. *Naselenia Srednoho Podniprovia I—II tysiacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Rudych, T. O., Tolkachov, Yu. I. 2001. Antropolohichni ma-terialy z Medzhybozha. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini. 1999—2000 rr.*, с. 211-212.

Rudych, T. O., Tolkachov, Yu. I. 2003. Antropolohichni ma-terialy z rozkopok u Medzhybozhi. *Arkheolohichni vidkryt-tia v Ukraini. 2001—2002 rr.*, с. 245-246.

Sedov, V. V. 1987. Balty. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia*. Moskva: Nauka, с. 353-457. Arkheologiia SSSR.

Sedov, V. V. 1970. *Slaviane Verkhnego Podneprov'ia i Pod-viniia*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkhe-ologii SSSR, 163.

Tolkachov, Yu. I., Motsia, B. O., Radchenko, R. I., Chakir, S. V., Pinchak, M. V. 2003. Arkheolohichni doslidzhennia v Medzhybozhi 2000—2002 rr. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini. 2001—2002 rr.*, s. 276-278.

Tolkachov, Yu. 2010. *Medzhybizka fortetsia*. Kyiv: O. Fil-iuk.

Chesnis, G. A. 1990a. Mnogomernyi analiz antropologicheskikh dannykh kak sredstvo resheniia problemy vydeleniia baltskikh plemennykh soiuzov v epokhu zheleza (preimushchestvenno na territorii Litvy). In: Denisova, R. Ia. (ed.). *Balty, slaviane, pribaltiiskie finny. Etnogeneticheskie protsessy*. Riga: Zinatne, s. 9-27.

Chesnis, G. A. 1990b. Feneticheskie vzaimootnosheniia srednevekovykh vostochnykh slavian po diskretnym priznakam cherepa. *Voprosy antropologi*, 84, s. 47-58.

Rosing, F., Schwidetzky, I. 1977. Vergleichend — statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Fruchen Mittelalters (500—1000 n.d. z.). *Homo*, 28, s. 65-115.

Rosing, F., Schwidetzky, I. 1981. Vergleichend — statistische Untersuchungen zur Anthropologie des Hochmittelalters (1000—1500 AD.). *Homo*, 32, s. 211-251.

T. O. Rudych

BALTS ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN THE OLD RUS PERIOD. ANTHROPOLOGICAL ASPECT

The morphological similarities between the people buried in the cemeteries of Old Rus period from the territory of Ukraine and Balts population of the 12th—13th centuries were found. The samples used in this research are combined series of skulls from Volyn and drevlian's fields, the group from Vozviagel, the little series from Jagniatyn, the group from Zelenyi Gai (barrows), and the group from Medzybizh.

In the population buried in several cemeteries of the period of Old Rus the morphological complex characteristic for Baltic populations could be seen due to the ancient anthropological substrate. At the territory of Ukraine the areas of the big ethnic massifs were overlapped. North regions bordered with Baltic ethnic space or belonged to its periphery in different chronological periods. The inflow of some groups from the Baltic Sea

region has been seen also during the Old Rus period. The traces of migrations of the 10th—13th centuries can be observed by the typical Baltic elements in the burial rites of the local cemeteries.

The Medzybizh osteological sample turned out to be the most informative for anthropologists. Despite of the fact that all of the individuals belong to the circle of northern European people, the craniological analysis revealed some morphological heterogeneity of the people originating from paired burials. This concerned both male and female groups. For this population is characterized by the strong body structure and the high intravital body stature — 175.6 cm for male.

The intergroup analysis was performed by several statistical methods for different numbers of groups (Systat software package). In course of this the skulls sample of Medzybizh paired burials was included to the Baltic massif. It reveals slightly greater statistical closeness to the population from the Zamait lands.

The anthropological study showed that in the paired burials of the Medzybizh burial ground the people which had morphological similarity to the populations of the anthropological type spread in the Baltic region were buried. Some male possibly died during the armed conflict. The osteological features posed them as the probable cavalrymen. Presents of the females, who had similar morphological characteristics, in their graves, allows assuming that the wives came with warriors from the Baltic territories.

Keywords: Slavs, Balts, anthropology, Old Rus, Medzybizh, burial ground.

Одержано 04.09.2019

РУДИЧ Тетяна Олександрівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

RUDYCH Tetyana, Doctor of Historical Sciences, Senior Research Officer, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: 0000-0000-0000-0000;

e-mail: rudich@iananu.org.ua.